

УДК 930:159.159.953(477)+323.1:321

Кривошея В.В.

МОДЕЛІ ПАМ'ЯТІ І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

Розглядаються та аналізуються різні моделі пам'яті, які на сьогодні мають місце в Україні. Визначено основні поєї пам'яті та їх вплив на суспільство.

Ключові слова: політика пам'яті, моделі пам'яті, національна пам'ять, історична пам'ять, етнічна пам'ять, комунікативна пам'ять, культурна пам'ять, колективна пам'ять.

Етнічний і національний поділ людства привів до того, що поруч з пам'яттю людства як її різноманітні складові існують групові (національні) пам'яті. Пам'ять людства про своє минуле: виникнення, еволюцію, сьогодення – консолідує людей на Землі. Під цим кутом зору національні пам'яті є дезінтегруючим чинником, але як сукупність наукових і позанаукових знань і масових уявлень окремого соціуму про спільне минуле дозволяють нації вижити в непростих умовах конкуренції, яка й складає історію існування людини на Землі. Від часу виникнення етносу, нації до сходження з історичної арени його/її невід'ємною властивістю є етнічна, національна пам'ять, яка розвивається, видозмінюється, трансформується, але незмінно зберігає свою окремішність.

Спільність походження людства продовжувалася його диференціацією на різні народи і мови, через що увага зверталася як на спільну пам'ять, так і на пам'яті окремих етносів. Для вивчення історії національної (етнічної) пам'яті виключне значення має поділ на своїх і чужих, свою і чужу пам'ять. Уже Київський літопис з одного боку виокремлює своїх («наші») від чужих («Рок АФОЗ [1577]: нши Кгданска добывали... Рок АФП [1580]: Луки Великіє нши взяли... Рок АФПА [1581]: Пскова нши добывали и не взявши поедналиє.» [1, 104], з іншого чітко дистанціюється від поляків, литви, татар, москви (Рок АФξ [1560]: моры великіє были у Полци и в Подоли, и всеи Руси. Рок АФОФ [1579]: Полоцско взял Стефан корол с Поляки и з Литвою» [1, 104], «Рок АФВІ [1512]: нши на Лопушином татар побили. Рок АФДІ [1514]: Смоленско московскии взял; того ж рок[у] нши побили Москву на Ωрши. Рок АФСІ [1516]:

нїи под Опчкою побиты. Рок АФІ [1510]: нїи у Сакали от татар побиты» [1, 105]. Навіть в питанні часу хрещення підкреслювалася етнічна окремішність («Рок ЦПІ [989–990]: Рус крѣстилася. Рок Цѣ-го [960-го]: Поляци крѣстилися» [1, 105]).

Традиція проведення політики пам'яті має свою історію. З моменту виникнення етнічної самосвідомості, національної ідеї (культу всього національного) виникає і політика етнічної, національної пам'яті, яку здійснювали суспільними чи владними інститутами. Зазначимо, що історичний досвід проведення такої політики влади стосовно українців на українській землі був або агресивним, або на основі інтернаціонального підходу. Лише після 1991 р. така політика в Україні почала складатися в нових соціально-економічних і політичних умовах. Метою нашої статті є розгляд моделей пам'яті і державної політики пам'яті в Україні (поняття державної політики вужче, ніж політика пам'яті, адже останню здійснюють всі суб'єкти політичного процесу).

Визначення владними центрами символічних подій, національних героїв, місць пам'яті, цілеспрямовані дії для їх популяризації і є державною політикою пам'яті, дослідженню якої в українській історіографії присвятили свої праці Ю. Зерній [2, 41–51], Ю. Шаповал [3; 4] та інші науковці.

Репресії періоду правління Сталіна в УРСР як до 1939 р., так і після 1939 р., життя в умовах доносів і «чорних воронків», переслідування «ворогів народу» і членів їх сімей, через розстріли, депортації, заслання відбилися в пам'яті українців. Вороже ставлення до комунізму і росіян в Західній Україні не є вродженим набутком, а результат «живої пам'яті». Утворення, а потім знищення татарської державності залишається в пам'яті кожного етносу по-різному. Витримка, героїзм мільйонів людей в лавах Червоної армії, партизанського руху, підпілля, просто тих, хто хоч день прожив в умовах іноземної (німецької, румунської) окупації, спалені села, зруйновані міста, «похоронки» з фронту присутні в пам'яті українців. Участь росіян, представників інших національностей у відбудові знищеної німецькими та іншими окупантами економіки присутні в пам'яті українців. Цей ланцюг можна продовжувати безкінечно, але для людини ХХІ ст. важливим є не сам факт, а його оцінка, яка б дозволила йти в завтраш-

ній день з упевненістю в своїй правоті, з надією, що наша оцінка відповідає загальноприйнятим нормам поведінки і цінностям людської спільноти.

Протягом століть передачу пам'яті від покоління до покоління забезпечував консерватизм пам'яті, що гарантував самозбереження етносу, нації. Сучасний процес глобалізації веде до руйнації цього консерватизму. На цьому фоні спостерігаються спроби повернення до консервативних цінностей періоду, що передував 1917 р. в Росії, національних цінностей – в державах, які виникли з республік колишнього СРСР, становлення нової державності в країнах Європи, які належали до колишнього «соціалістичного табору». З іншого боку, інтеграція і загальнолюдські цінності вимагають зваженого підходу, пошуку і збереження гармонії національних пам'ятей, а не їх агресивної ескалації. Кожна титульна нація має турбуватися не лише про свою національну пам'ять, а й про гармонію в державі різних етнічних пам'ятей.

Через існування різних історичних пам'ятей, різних етнічних, регіональних, релігійних груп пропаговані в Росії спроби відродження пам'яті про монархію і розстріляну царську сім'ю в українському суспільстві мають свої специфічні особливості і, звичайно, ведуть до протилежної мети, не до консолідації, а до конфронтації, війни пам'ятей. З іншого боку, теза про «пересмысление памяти об Октябрьской революции и годах большевизма», хоча і має відмінності у тлумаченні, але для обох народів має своє консолідуюче значення. Для українців в цьому питанні найважливішим є трактування національних і соціальних підвалів Української революції. «Возрождение традиций казачества» за різної смислової сутності для двох пам'ятей може розглядатися в Росії як регіональний консолідуючий чинник, в Україні лише як історико-культурний феномен.

В оцінці ж подій минулого і в самому українському суспільстві єдність відсутня. Соціальні, регіональні, етнічні чинники впливають на те, що існує кілька моделей пам'яті.

Етногенетичні чинники породжують моделі відповідного етносу. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні нараховувалося 37,5 млн. українців (77,8% від загальної кількості населення), 10,9 млн. (22,2%) представників інших

національностей, серед них 8,3 млн. росіян (17,3% населення). Найчисельнішими після росіян є такі етнічні спільноти: білоруси – 275,8 тис. (0,6%), молдавани – 258,6 тис. (0,5%), кримські татари – 248, 2 млн. (0,5%), болгары – 204,6 тис. (0,4%), угорці – 156,6 тис. (0,3%), румуни – 151 тис. (0,3%), поляки – 141,1 тис. (0,3%), євреї – 103,6 (0,2%), вірмени – 99,9 тис. (0,2%), греки – 91,5 тис. (0,2%), татари – 73,3 тис. (0,2%), цигани (рома) – 47,6 тис. (0,1%), азербайджанці – 45,2 тис. (0,1%), грузини – 34,2 тис. (0,1%), німці – 33,3 тис. (0,1%), гагаузи – 31,9 тис. (0,1%). Все це репрезентанти різних етнічних пам'ятей, різних моделей національної пам'яті. Скільки народів – стільки і пам'ятей, але узагальнюючи, всі ці моделі можемо віднести до однієї групи – моделі етнічної пам'яті народів України. Всі вони спираються на різні опорні точки, етнічні історії, антологію колективної пам'яті.

Поява московитів, потім росіян на немосковській Україні, історія цього перебування з позитивними і негативними сторінками заслуговує на більш детальне монографічне вивчення, більш яскраве висвітлення на сторінках підручників. Не одне покоління угорців, румунів, поляків, які живуть в Україні, мають свою відмінну долю від історії їх етнічної Батьківщини. Кримські татари на сучасній території України мали свою державність, де відбувалися усі події їх багатовікової історії, тут знаходиться їх столиця – Бахчисарай. Побудова громадянського суспільства, злагода в ньому неможливі без врахування цієї етнічної пам'яті у державній політиці, що будується на засадах плюралізму.

У свідомості кожного етносу присутні радикальна, для якої характерна наявність ворога, і толерантна форми пам'яті. Держава має осуджувати і стримувати прояви радикальної форми, культивувати толерантну, йдучи по шляху становлення громадянського суспільства, шляхом законодавчого, правового регулювання.

Міжнародні аспекти етнічних пам'ятей простежуються у можливості зв'язків тої чи іншої діаспори з етнічною Батьківщиною. Представники різних національностей, що проживають в Україні, консолідуєчись, генерують свою етнічну пам'ять. Для конкретної нації – це регіональна форма національної пам'яті, якою володіє її діаспорна частина. Поступово в пам'яті діаспори відобража-

ються не лише події, особистості, місця Батьківщини, де було їх коріння, але і виникають нові, пов'язані з Україною. Звичайно, будь-яка титульна нація намагається зберегти якомога більший вплив на свою діаспору. Це не має вводити в протиріччя з інтересами титульної нації – країни проживання діаспор. З іншого боку, держава має турбуватися не лише про національну пам'ять українців, але і в свою чергу сприяти, щоб події, особистості, місця пам'яті всіх національностей, які проживають в Україні, гармонійно враховувалися при проведенні державної політики національної пам'яті. Недержавні організації і установи, які опікуються питаннями етнічної пам'яті українців, безсумнівно мають зайняти ключове місце і набрати ваги, мають стати мотором розбудови громадянського суспільства. Проте будь-яке накидання своєї історичної пам'яті під виглядом спільного минулого будь-якому іншому народу викликає завжди прихований опір, сприймається як приниження гідності. Громадські ж організації, партії, ЗМІ, які забезпечують національні потреби меншин, генерують відповідний продукт своєї пам'яті, мають демонструвати поважне ставлення до національної пам'яті українців.

Державна політики пам'яті має охороняти етнічну пам'ять українців, як і всі етнічні пам'яті народів, які населяють Україну.

Кожна етнічна пам'ять захищає:

- етногенетичну нішу;
- етнокультурні відмінності, що виконують етнодиференціюючу роль;
- прояви етнічної самосвідомості;
- загальноприйнятий ендоетнізм.

На цьому ґрунті важливо вибудувати та сконцентрувати інформаційну увагу на економічних, політичних, біосоціальних та духовних рядах (кодах). В історіографії найбільш розробленим є політичний (в першу чергу державотворчий ряд). Різні підходи дозволяють у державотворчому аспекті побачити такі складові: Русь (як предтеча) – Козацько-гетьманська держава – Українська Народна Республіка – Українська Радянська Соціалістична Республіка – Україна. У зв'язку з цим символічними місцями завжди вважалися столиці: Київ, Чигирин, Батурин. У цьому ж ключі варто розглядати Львів, як регіональну столицю, всі обласні

центри, острів Хортицю, як символ козацької історії України. Трагедійний ряд, варіант якого запропонувала Ю. Зерній («У національній свідомості має вибудуватися історичний символічний ряд: Батурин – Крути – Голодомор – УПА» [5, 76]), не має упускати таких складових, як сталінські репресії, німецько-фашистський окупаційний режим, чорнобильську трагедію, але лише на одному трагедійному ряді неможливо консолідувати Україну. Варто погодитися з думкою про те, що «об'єднати має позитивний досвід, а не травми» [6], тому національна пам'ять має враховувати як трагедії, так і триумфи.

Варто визначитися з варіантом ряду культурних, технічних досягнень, біосоціальної самотності, враховуючи новітні реалії. Як варіант «позитивного мнемонічного простору українців» професор І. Колесник пропонує такий: «тризуб», «Володимир Святий», «Софійський собор», «Києво-Печерська лавра», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», «Енеїда», «Шевченко», «Український П'ємонт», «Грушевський», «УНР», «Бабин Яр», «Чорнобиль», «24 серпня 1991 р.» [7, 62].

Етнічним моделям у суспільній свідомості протистоїть громадянська модель багатокультурності, для представників якої притаманна гордість за досягнення українського народу і красу землі, визнання української мови як державної з ліберальною політикою її укріплення та свободою для російської мови, множинністю поділеної історії з громадянським компонентом [8].

За соціальним критерієм розрізняються «прорадянська», «сталінська», «комуністична» модель чи моделі пам'яті.

Сім'я є первинним комунікативним середовищем, в якому відбуваються як цілеспрямовані, так і стихійні уроки історичної пам'яті, так званої комунікативної чи «живої» пам'яті. Родоводи і розповіді про них забезпечують формування пам'яті «по крові». Так, одна зі студенток, формулюючи своє відношення до пам'яті, стверджує, що їй на «роду написано» відстоювати українські національні цінності, бо її дід і прадід загинули в лавах УПА. В одних сім'ях культивуються традиції УПА, в інших – бійці УПА засуджуються як бандити і колабораціоністи. У випадках, коли батьки є носіями різних індивідуальних етнічних пам'ятей, їх діти вибирають пріоритети стихійно. Існує думка про те, що в зміша-

них сім'ях «одні і ті ж події національної пам'яті мали різне смислове навантаження для різних членів сім'ї ... чим до певної міри дезорієнтували дитину мішаної сім'ї» [9, 233]. Але подібні сім'ї мають також інший бік. Це перший колектив громадянського суспільства, модель гармонізації різних пам'ятей. В залежності від того, які впливи в ній сильніші, такий і результат. Якщо порівняти нащадків козацької старшини у революційних подіях 1917–1920 рр., то побачимо дві великі групи. Одна з них була на боці української державності, друга воювала за «Єдину, Велику, Неподільну Росію». Зрозуміло, що це наслідок багатьох факторів, але сімейне виховання і складання сімейної традиції – це фундамент, на який нашаровуються шкільний, суспільний та інші форми впливу.

Суб'єктивне, пов'язане з інтересами соціальних груп, також базується на сім'ї. Поява на світ людини супроводжується її соціальною статусністю, яка для більшості залишається незмінною. Якись соціальні групи виникають в ході життя покоління. Вони мають свою соціальну пам'ять, відмінну від інших груп. Пам'ять пенсіонерів і «афганців», безхатченків і банкірів фіксує різні події, має різних «героїв». Проблема в тому, що олігархи мають можливість проводити політику пам'яті в своїх інтересах, а багато інших соціальних груп змушені передавати свою пам'ять дідівськими способами.

Наступним щаблем, після сім'ї, є школа. Це той системний вузол, через який спеціально підготовлені вчителі долучають нові покоління до шаблонних знань, формуючи історичну пам'ять. Соціальне середовище (сім'я, оточення) на цьому етапі поступаються цілеспрямованому впливу шкільної програми, підручників. Згідно з дослідженнями директора Програми з історії, пам'яті та конфліктів Школи аналізу та вирішення конфліктів Університету Джорджа Мейсона (США), професора К. Коростеліної, нинішню ситуацію з шкільними підручниками представники різних моделей пам'яті в Україні оцінюють по-різному: представники подвійної ідентичності вважають, що відбувається «хороша зміна, заснована на потребі перегляду і виправлень», прорадянської – «хороша зміна, заснована на потребі зваженого наближення», української моделі – «повернення до радянських цінностей, яке створить опір»

і «результат впливу Росії спровокує конфлікт», багатокультурної громадянськості – «голий патріотизм замість громадянської перспективи», модель кримських татар – «потреба в однаковому представленні усіх етнічних груп» [8]. Всі моделі пам'яті знаходяться в очікуванні державного рішення стосовно шкільних підручників з історії.

Для національної пам'яті важливо не лише *що*, але і *як* викладається в школі [10]. У цьому питанні координуючими інституціями є Інститут інноваційних технологій та змісту освіти і Національний науково-дослідний інститут українознавства та всевітньої історії МОН.

Після завершення навчання на перший план виступає телебачення, провідне місце серед передач якого займають кінофільми. Таким чином школа і телебачення є головними комунікативними шляхами трансляції наукових знань, через які здійснюється політика пам'яті чи забування. У «гарячому суспільстві» культурна пам'ять – це зміни, в «холодному суспільстві» – застій. Враховуючи, що науці притаманний постійний рух, використання її притаманне першому, а використання наукових досягнень у формуванні національної пам'яті – це перспектива суспільного вдосконалення, внесення до суб'єктивного, вибіркового об'єктивної складової.

Вища школа – це той центр, у якому наука зустрічається з засобами поширення – студентською, а потім вчительською аудиторією. Передача наукових знань відбувається через лекції, освоєння наукових праць, які вивчаються в програмах курсів. На цьому етапі передачі наукової складової пам'яті відбувається конкуренція зі стихійною інформацією. У результаті випускники вузів тою чи іншою мірою оволодівають як програмною, так і стихійною інформацією соціального середовища. Зростання інформаційності і комунікаційності суспільства вимагає від вищої школи якнайкращого знання інформативних і комунікативних потоків, якомога швидшого оволодіння останніми досягненнями науки і забезпечення ефективних методів їх донесення. Серед вузівських споживачів наукової складової пам'яті особливе місце посідають вчителі і журналісти. Перші з них транслюють цю інформацію в рамках шкільних програм, другі – в стихійному світі ЗМІ.

Згідно з Я. Ассманом, колективна пам'ять (пережитий і осмислений досвід спільного проживання) має дві форми: комунікативну («пам'ять поколінь», «історія знизу», «жива пам'ять») і культурну, яка поширюється спеціальними механізмами та інститутами трансляції [11]. У культурній пам'яті ключове місце займає державна політика пам'яті, яка може здійснюватися різнопланово (сприяти, охоронятися, трансформуватися, нав'язуватися, «убивати пам'ять» і т. д.). Приклади нав'язування пам'яті, нівелювання, фільтрування з чітким механізмом їх здійснення надають нацистська і сталінська ідеологічні машини.

Кожен із суб'єктів політики пам'яті здійснює формування йому «потрібних традицій», виступаючи як консолідуючим, так і дезінтегруючим чинником. Успіх політики пам'яті забезпечений у тому випадку, коли цілеспрямовані дії (культурна) і жива (комунікаційна) пам'ять поколінь співпадають, коли традиції, запропоновані другою, і живуть у ній, культивуються першою.

На зародковому етапі політика пам'яті здійснюється різноманітними суб'єктами суспільного розвитку: літописцями, канцеляристами, бандуристами, поетами, письменниками, істориками. Пізніше інтелігенція намагається об'єднати свої зусилля. Такими формами об'єднання стають часописи («Київська старовина»), музейні і архівні колекції. З виникненням політичних партій останні беруть на озброєння політику пам'яті з метою впливу на суспільство. Політику пам'яті в сучасній Україні на рівні законодавчому здійснюють Президент України, Верховна Рада України, виконавському та ініціативному – державні інститути: Міністерство культури (меморіалізація, музеї, народний фольклор, пісенна творчість), Міністерство освіти, науки, молоді та спорту (дошкільна, шкільна і вища освіта), Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони, Державна архівна служба, Державне агентство з питань науки, інновацій та інформації, Державне агентство України з питань кіно, Державний комітет телебачення і радіомовлення.

В українській історіографії відсутня наукова дискусія про національну пам'ять, натомість точиться велика політико-ідеологічна суперечка між різними моделями національної пам'яті. Враховуючи, що «напряжение между поиском «приемлемого прошлого», которое может быть основой позитивной национальной

идентичности, и невозможностью пренебречь памятью жертв в значительной мере определяет характер исторической политики в современных демократических обществах» [12], є потреба спеціального комплексного дослідження справедливості етнічної і соціальної як питань політики пам'яті.

На шляхах наукової перспективи впливу на формування пам'яті лежить фундаментальне видання «Місця пам'яті України» (ідея нова [7, 62] і заслуговує на всебічну підтримку) за прикладом французького «Місця пам'яті» («Територія пам'яті», «Простір пам'яті»), робота над яким може перетворитися на так необхідний суспільству діалог. Державна ж політика пам'яті, враховуючи те, що основні моделі є програмними гаслами провідних політичних партій, віддзеркалює політичну ситуацію в суспільстві. Ліберальна політика в цьому питанні опирається на ліберальні підмоделі основних означених моделей пам'яті. Складність проведення такого курсу обумовлюється тим, що в історичній ретроспективі європейські держави пройшли через два етапи: 1) етнічна модель, 2) громадянська модель пам'яті, переходячи від першого до другого. Держава Україна, яка виникла 1991 р., не має світових зразків форсованого переходу до громадянської моделі пам'яті, що оминає етап етнічної моделі. Враховуючи, що науковці намагаються здобути знання, які б найбільш адекватно відображали минуле, вироблення і внесення на суспільний розгляд науково виражених досліджень є тим важелем, який може вплинути на становлення громадянського суспільства і його цінностей. Державна політика національної пам'яті базується і формується на принципах рівності і протидії всім формам дискримінації моделей пам'яті незалежно від етнічного, політичного, ідеологічного, релігійного джерела їх виникнення в умовах поліетнічності і поліконфесійності, забезпечення всебічного розвитку української мови як державної, усіх мов корінних народів і національних меншин як кодів передачі пам'яті.

Список використаних джерел

1. *Ульяновський В.І., Яковенко Н.М.* Київський літопис першої чверті XVII ст. / Василь Іринархович Ульяновський, Наталія Миколаївна Яковенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 103–14.

2. *Зерній Ю.О.* Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Юлія Олександрівна Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.

3. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – Режим доступу <http://www.maidan.org.ua/-static/mai/1230106244/html>

4. *Шаповал Ю.* Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Юрій Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – 23–29 червня (№ 24). – С. 22.

5. *Зерній Ю.А.* Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 76. (71–76.)

6. *Касьянов Г.:* «Российская империя... была своего рода инкубатором народов... Но этнических империй не существовало» / Георгій Касьянов // Режим доступу: <http://net.abimperio.net/node/1800>

7. *Колесник І.* Історична пам'ять та історіографія: архетипи взаємодії / Ірина Колесник // Історія – Ментальність – Ідентичність. Вип. IV. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XXI століття: колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінського, П. Серженги. – Львів, 2011. – С. 54–64.

8. *Коростеліна К.* Україна після 20 років незалежності: моделі розвитку, парадигми національної ідентичності та криза легітимності влади / Каріна Коростеліна // Режим доступу: www.fes.kiev.ua

9. *Федик Л.Б.* Національна пам'ять як засіб конструювання національної свідомості: на прикладі Галичини міжвоєнного періоду / Л.Б. Федик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – С. 23 (232–236).

10. *Ферро М.* Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Пер. с фр. / М. Ферро. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.

11. *Ассман Я.* Культурная память / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004.

12. *Копсов Н.* Политика памяти и мемориальные законы / М. Копсов // Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Politika-pamyati-i-memorialnye-zakony>

Кривошея В.В. Модели памяти и государственная политика памяти
Рассматриваются и анализируются модели памяти, которые имеют место в Украине. Определены основные носители памяти и их влияние на общество.

Ключевые слова: политика памяти, модели памяти, национальная память, историческая память, этническая память, коммуникативная память, культурная память, коллективная память.

Krivosheya, V.V. Models of memory and state politic of memory

In the article, different models of memory in contemporary Ukraine are analysed and examined. The main of memory and their influence on society are defined.

Keywords: of memory, models of memory, national memory, historical memory, ethnic memory, communicative memory, cultural memory, collective memory.